International Journal of Classified Research Techniques & Advances (IJCRTA)
Multidisciplinary Peer-Reviewed Online Open Access Journal Impact Factor: 5.688
Volume 4, Issue 1, Jan-March 2024 ID: IJCRTA0000167 ISSN: 2583-1801
Email: ijcrta@gmail.com Website: www.ijcrta.org

मराठवाड्याचा पाणी प्रश्न आणि राजकारण

सचिन अशोक निकम

Author Affiliation:
विद्यार्थी, एम. ए. राज्यशास्त्र, छत्रपती संभाजीनगर. (औरंगाबाद)-431001
Email: sanikam.2@gmail.com

Citation of Article: निकम, एस. ए. (2024). मराठवाड्याचा पाणी प्रश्न आणि राजकारण. International Journal of Classified Research Techniques & Advances (IJCRTA) ISSN: 2583-1801, 4 (1), pg.92-96. ijcrta.org

सारांश:

मराठवाडा हा महाराष्ट्रातील एक दुष्काळग्रस्त आणि जलसंकटग्रस्त प्रदेश आहे. या भागातील पाण्याची समस्या ही मुख्यतः अनियमित पर्जन्यमान, अपुऱ्या सिंचन सुविधा, नदी-जोड प्रकल्पांवरील राजकीय मतभेद आणि जलव्यवस्थापनातील अडचणींमुळे उद्भवली आहे.

प्रस्तावना:

मराठवाडा हा महाराष्ट्राच्या दक्षिण-पूर्व भागातील एक महत्त्वाचा भूभाग आहे. ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण असलेल्या या प्रदेशास कायमस्वरूपी पाणीटंचाईचा मोठा सामना करावा लागतो. भूगोल, हवामान आणि जलस्रोतांच्या असमानतेमुळे येथे वारंवार दुष्काळ सदृश परिस्थिती निर्माण होते. मराठवाड्यात पावसाचे प्रमाण अनियमित असून, वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान सुमारे 600 ते 900 मि.मी. एवढेच आहे. मात्र, हा पाऊस अल्प कालावधीत पडतो, परिणामी पाण्याच्या संकलनाची आणि व्यवस्थापनाची मोठी समस्या निर्माण होते.

या पाणीटंचाईमुळे शेती, उद्योगधंदे, पिण्याचे पाणी आणि संपूर्ण जीवनशैली प्रभावित होते. दरवर्षी उन्हाळ्यात मराठवाड्यातील बहुतांश भागात टँकरने पाणीपुरवठा करण्याची वेळ येते. जलस्रोत असूनही पुरेसा पुरवठा न होणे, पाण्याचे राजकारण, विसंगत पाणीवाटप आणि अव्यवस्थित जलनियोजन यामुळे ही परिस्थिती बिकट बनली आहे. पाण्याच्या या प्रश्नाचा मोठा संबंध राजकीय इच्छाशक्तीशी आहे. मोठमोठ्या घोषणा केल्या जातात, परंतु दीर्घकालीन उपाययोजना मात्र अपुऱ्या ठरतात.

पाण्याचे वाटप, जलसंधारण, धरणांची क्षमता आणि प्रशासनाच्या भूमिका यांचा आढावा घेतला असता असे दिसून येते की, राजकीय हस्तक्षेपामुळे आणि नियोजनाच्या अभावामुळे हा प्रश्न अधिकच गंभीर होत आहे. कोणत्याही पक्षाच्या सरकारने या समस्येवर कायमस्वरूपी तोडगा काढण्याचा ठोस प्रयत्न केला नाही. अनेक प्रकल्प आणि योजना कागदावर राहिल्या, परिणामी शेतकरी आत्महत्या, स्थलांतर आणि दुष्काळ यांसारख्या समस्या सतत भेडसावत राहतात. या संशोधन प्रबंधात मराठवाड्याचा पाणी प्रश्न, त्यामागची भौगोलिक आणि राजकीय पार्श्वभूमी, पाणीपुरवठ्याची सद्यस्थिती, शेती व उद्योग क्षेत्रावर होणारा परिणाम, तसेच यावर उपाययोजना यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

मराठवाड्याच्या पाणी प्रश्नांचे राजकारण:

मराठवाडा हा कायमस्वरूपी पाणीटंचाईला तोंड देणारा महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचा प्रदेश आहे. या भागात पावसाचे प्रमाण कमी आणि अनियमित असून, उपलब्ध जलस्रोतांचे नियोजन योग्य प्रकारे केले जात नाही. धरणांची असमान उभारणी, अपूर्ण प्रकल्प, राजकीय हस्तक्षेप, शेतीसाठी पाण्याचे अयोग्य वाटप, आणि औद्योगिक क्षेत्राला पुरेसा पुरवठा न मिळणे या कारणांमुळे मराठवाड्याचा पाणी प्रश्न अधिकच गंभीर होत चालला आहे. या परिस्थितीवर राजकीय स्तरावर अनेक चर्चा होतात, मात्र दीर्घकालीन उपाययोजना अद्यापही प्रभावीपणे राबवल्या जात नाहीत.

मराठवाड्यातील पाणी समस्या ही नैसर्गिक कारणांइतकीच राजकीय इच्छाशक्तीच्या अभावामुळे तीव्र झाली आहे. पाण्याचे समान वाटप हा तांत्रिक आणि प्रशासकीय मुद्दा असला तरी, तो राजकीय सत्ताकारणाच्या केंद्रस्थानी आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील बागायती शेतीला झुकते माप दिले जाते, तर मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना कोरडवाहू शेती आणि टँकरच्या पाण्यावर अवलंबून राहावे लागते. पाणीप्रश्न हा निवडणुकीच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर चर्चिला जातो, मात्र सत्तांतरानंतर या समस्येकडे गांभीर्याने पाहिले जात नाही.

राजकीय नेत्यांनी जयकवाडी धरण, उजनी प्रकल्प, तेरणा आणि मंजरा धरण या जलस्रोतांवर आपापल्या मतदारसंघाच्या फायद्यासाठी हस्तक्षेप केले आहेत. पाणी प्रकल्पांची मंजुरी आणि निधी वाटप देखील राजकीय वजनावर अवलंबून असते. त्यामुळेच काही मोठे प्रकल्प वर्षानुवर्षे प्रलंबित राहतात. उदाहरणार्थ, मराठवाड्याचा हक्काचे पाणी अन्य भागात वळवले जाते, हे वारंवार आक्षेपार्ह ठरते. मराठवाड्यातील पाणी प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी जलसंधारण योजना, नद्यांचे पुनरुज्जीवन, ठिबक सिंचनाचा प्रचार, पर्जन्यजल संकलनासारख्या वैज्ञानिक आणि तांत्रिक उपाययोजना आवश्यक आहेत. मात्र, त्यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती आणि प्रशासनाची पारदर्शकता महत्त्वाची ठरते. अन्यथा, पाणीटंचाईच्या नावावर राजकीय खेळी चालू राहतील आणि मराठवाड्याच्या जनतेला कायमस्वरूपी संकटाचा सामना करावा लागेल. त्यामुळे पाण्याच्या राजकारणाला पूर्णविराम देऊन, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत उपाययोजना त्वरित राबवणे हाच या समस्येवरील एकमेव उपाय आहे.

मराठवाड्यातील जलस्रोत: धरणे, नद्या आणि तलाव क्षमता:

मराठवाड्यातील प्रमुख नद्या आणि त्यावर उभारण्यात आलेली धरणे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. गोदावरी नदी – मराठवाड्याची सर्वात मोठी आणि महत्त्वाची नदी. जायकवाडी धरण (पैठण) – या धरणाची पाणीसाठवण क्षमता 2900 MCM असूनही पुरेशा व्यवस्थापनाअभावी मराठवाड्याला पाणीपुरवठा अपुरा राहतो.

2. मंजरा नदी – उस्मानाबाद, लातूर, बीड जिल्ह्यांत महत्त्वाची. मंजरा धरण – कमी पावसामुळे अनेकदा कोरडे पडते.

3. सीना, तेरणा, पुर्णा, बिंबळा आणि बाणगंगा या नद्यांवर लहान-मोठी धरणे असूनही अनेकदा पुरवठ्यात अडथळे येतात.

मराठवाड्यातील विविध जिल्ह्यांची पाणी परिस्थिती:

मराठवाडा हा औरंगाबाद, बीड, जालना, परभणी, लातूर, नांदेड, हिंगोली आणि उस्मानाबाद या आठ जिल्ह्यांचा समावेश असलेला प्रदेश आहे. हा भाग प्रामुख्याने कोरडवाहू शेतीवर अवलंबून आहे आणि पाण्याची उपलब्धता अनियमित आहे. येथे वार्षिक सरासरी 600 ते 900 मि.मी. पाऊस पडतो, पण तो अल्प कालावधीत कोसळत असल्याने पाणी साठवण्याच्या समस्यांचा सामना करावा लागतो.

धरणावर आधारित शेती व जिल्हानिहाय पाणी परिस्थिती:

१. औरंगाबाद आणि जालना:

जायकवाडी धरण (पैठण) – हे मराठवाड्यातील सर्वात मोठे धरण असून, 2900 MCM साठवण क्षमता आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यात कालवा प्रणाली विकसित असली तरी पाणी वाटपाचे प्रमाण कमी आहे. जालना जिल्ह्यात शेतीसाठी पाणी अपुरे असून, भूगर्भातील पाण्याचा मोठा उपसा होतो.

२. बीड आणि परभणी:

माजलगाव धरण – गोदावरी नदीवर असून, बीड आणि परभणी जिल्ह्याला पाणीपुरवठा करते. बीड जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर टँकरने पाणीपुरवठा केला जातो. परभणी जिल्ह्यातील शेतीला पाणी पुरेसं मिळत नाही, त्यामुळे कोरडवाहू शेतीच प्रामुख्याने केली जाते.

३. लातूर आणि उस्मानाबाद:

मंजरा धरण (धारूर, बीड) – लातूर आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यांसाठी महत्त्वाचे आहे, परंतु वारंवार कोरडे पडते. 2016 मध्ये लातूरमध्ये टंचाईमुळे रेल्वेने पाणी पुरवठा करावा लागला. उस्मानाबादमध्ये पाणी समस्या तीव्र आहे आणि बहुतांश भागात कुंभारविहिरी व बोअरवेल्सवर अवलंबून राहावे लागते.

४. नांदेड आणि हिंगोली:

विश्वेश्वरय्या धरण आणि सिद्धेश्वर धरण – नांदेडला पाणीपुरवठा करतात. नांदेडमध्ये गोदावरी नदीमुळे काही भाग सिंचित आहे, परंतु काही तालुक्यांत टंचाई जाणवते. हिंगोली जिल्ह्यात सिंचनाची साधने कमी आहेत आणि पाणीपुरवठा मुख्यतः टँकरद्वारे होतो.

औद्योगिक क्षेत्र आणि पाणी वापर:

औरंगाबाद, जालना आणि लातूर येथे काही औद्योगिक वसाहती आहेत. जालना – स्टील उद्योग मोठ्या प्रमाणावर असून, पाण्याची मोठी गरज आहे.
औरंगाबाद – विनिर्माण आणि पर्यटन उद्योगाला पाण्याची गरज आहे.
लातूर – कृषी प्रक्रिया उद्योगांवर आधारित आहे.

लोकसंख्येनुसार पाणी मागणी आणि पुरवठा:

मराठवाड्याची लोकसंख्या सुमारे 2.5 कोटी असून, यामधील ग्रामीण आणि शहरी भागातील पाण्याची मागणी वेगवेगळी आहे.

International Journal of Classified Research Techniques & Advances (IJCRTA)
Multidisciplinary Peer-Reviewed Online Open Access Journal Impact Factor: 5.688
Volume 4, Issue 1, Jan-March 2024 ID: IJCRTA0000167 ISSN: 2583-1801
Email: ijcrta@gmail.com Website: www.ijcrta.org

पिण्याच्या पाण्यासाठी दररोज 135 लिटर प्रति व्यक्ती (LPCD) आवश्यक असते, परंतु प्रत्यक्ष पुरवठा कमी असतो. अनेक जिल्ह्यांत टँकरवर अवलंबून राहावे लागते.

शेती आणि उद्योगासाठी लागणारे पाणी:

शेतीसाठी सुमारे 80% पाणी वापरले जाते, परंतु कालवा आणि ठिबक सिंचनाचा वापर कमी असल्याने मोठ्या प्रमाणावर पाण्याचा अपव्यय होतो. उसासारख्या पिकांची लागवड जास्त होते, जी पाण्याची मोठी गरज असते.
औरंगाबाद, नांदेड, लातूर येथे काही औद्योगिक वसाहती आहेत, ज्यांना पाणीपुरवठा अपुरा राहतो.

पाणी प्रश्नावर होणारे राजकारण:

पाणीप्रश्न हा मराठवाड्यातील राजकारणाचा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. निवडणुकीच्या काळात राजकीय नेते मोठ्या घोषणा करतात, परंतु प्रत्यक्षात अंमलबजावणी होत नाही. जलसंधारण, धरणांच्या देखभालीसाठी निधी मंजूर होतो पण भ्रष्टाचारामुळे तो पूर्णतः वापरला जात नाही. जायकवाडी, उजनी, टेंभू, म्हैसाळ, दुधना या प्रकल्पांच्या पाण्याचे राजकीय हस्तक्षेपामुळे अन्य भागांत वळवले जाते.

हक्काचे पाणी मिळविण्यासाठी इच्छाशक्तीचा अभाव:

पाणी नियोजनात ठोस निर्णय घेतले जात नाहीत.
राजकीय मतभेद आणि पक्षीय द्वेषामुळे दीर्घकालीन उपायांवर एकमत होत नाही.
जलसंपत्तीचा समान वाटप आणि पुनर्वापर तंत्रज्ञानाचा अभाव.

उपाययोजना:

1. जलसंधारण योजना – सीसीटी, बांध-बांध, तलाव खोलीकरण यास प्राधान्य द्यावे.
2. सिंचन व्यवस्थापन – ठिबक व तुषार सिंचनाचा अधिकाधिक वापर करावा.
3. जलव्यवस्थापनातील पारदर्शकता – राजकीय हस्तक्षेप न करता न्याय्य वाटप सुनिश्चित करणे.
4. पर्जन्यजल संकलन अनिवार्य करणे – शहरी आणि ग्रामीण भागात पावसाचे पाणी साठवण्यावर भर.
5. पाणी पुनर्वापर तंत्रज्ञानाचा अवलंब – पुनर्वापर आणि गाळलेल्या पाण्याचा उपयोग औद्योगिक क्षेत्रासाठी करणे.

निष्कर्ष:

मराठवाड्याचा पाणी प्रश्न हा नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित कारणांमुळे उग्र झाला आहे. पावसावर अवलंबून असलेला हा प्रदेश योग्य नियोजनाच्या अभावामुळे दुष्काळग्रस्त ठरतो. पाण्याचे नियोजन आणि व्यवस्थापन योग्य पद्धतीने न झाल्याने या भागातील लोकसंख्या, शेती, उद्योग आणि जनजीवन यावर मोठा परिणाम होतो. राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव आणि भ्रष्टाचार यामुळे दीर्घकालीन उपाययोजना प्रभावीपणे राबवल्या जात नाहीत. म्हणूनच, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि जबाबदार प्रशासन यांच्या मदतीने पाणी समस्या सोडवणे अत्यावश्यक आहे. अन्यथा, मराठवाड्यातील दुष्काळ, स्थलांतर आणि जलसंकट अधिक गंभीर स्वरूप धारण करू शकते.

संदर्भ सूची:

1. महाराष्ट्र सरकार – जलसंपत्ती विभाग अहवाल.
2. केंद्रीय जल आयोग अहवाल 2023.
3. मराठवाडा विकास मंडळ अभ्यासपत्र
4. विविध संशोधन पेपर आणि स्थानिक वृत्तपत्रे.
5. "राजकारण पाण्याचे" – डॉ. सुधीर भोंगळे
6. "महाराष्ट्रातील दुष्काळ आणि जलसंपत्तीचे नियोजन" – यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान
7. "पाण्याशपथ" – प्रदीप पुरंदरे